

12. Белкін М.Л., Белкіна Ю.Л. Проблеми застосування рішень Європейського суду з прав людини як джерела права в законодавстві України та в судовій практиці. – Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 4. – С. 111–120.
13. Белкін М.Л. Актуальні питання оскарження постанов про порушення кримінальної справи в світлі рішень Європейського суду з прав людини (на прикладі статті 212 Кримінального кодексу України). – Адвокат, 2009. – № 6 (105). – С. 4–10.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Єлоєв проти України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.yuricom.com/ua/eloev>.
15. Закурін М.К. Дискреція – дія на власний розсуд. Поняття та прояв. – Вісник господарського судочинства, 2009. – № 4. – С. 17–24.
16. Третяков Д. Застосування практики Європейського суду [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/570>.
17. Белкін М.Л., Белкіна Ю.Л. Актуальні питання апеляційного та касаційного оскарження в господарському судочинстві. – Актуальні питання цивільного та господарського права. – 2008. – № 4 (11). – С. 34–40.
18. Пошва Б.М. Судовий прецедент: проблеми запровадження в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/3A27628B5ABAB870C22575D0004D48E7?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=3A27628B5ABAB870C22575D0004D48E7&Count=500&>.
19. Офіційний сайт Вищого господарського суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arbitr.gov.ua>.
20. Белкін М., Белкін Л. Як Вищий господарський суд України не погодився сам з собою, або генезис одного сумнівного банкрутства. – Юридичний журнал. – 2009. – № 7–8 (86). – С. 118–128.

Глуценко С.В., ВСУ

КАСАЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ УКРАЇНИ ТА ІСПАНІЇ

Стаття посвячена сравнительно-правовому анализу кассационного производства в системах правосудия Украины и Испании. Автором обращено внимание на отдельные концептуальные проблемы кассации, а именно: законодательное регулирование; основные положения строения и функционирования судебных органов; обеспечение конституционного права на эффективную судебную защиту; правовой статус верховных судов, в частности допуск к производству, пределы и полномочия кассационного суда.

The article is devoted to comparative legal analysis of cassation proceedings in the justice system in Ukraine and Spain. Author to be of some conceptual problems of Cassation, namely: the legal regulation principle of construction and operation of the provisions of the judiciary; ensuring the constitutional right to effective judicial protection, the legal status of the supreme court, including access to guidance, boundaries and powers of the Appeal Court.

Проголошений Україною курс на інтеграцію до Європейського Співтовариства ознаменується зокрема не лише реформуванням судової системи, а й приведенням її у відповідність з міжнародними стандартами щодо форм перегляду судових рішень у касаційному порядку. Така орієнтація зумовлена тим, що жодна сучасна судова система неспроможна ефективно працювати без розвинутого інституту оскарження рішень суду, що є одним із принципів (засад) ефективного і справедливого правосуддя. Щоб зрозуміти закладені в цьому правовому феномені сутністі

і концептуальну ідею, необхідно, перш за все, звернутися до історико-правового портрету становлення і розвитку касації через призму порівняльного аналізу політико-правових явищ тієї чи іншої зарубіжної країни (у нашому випадку Іспанії). Саме такий підхід сприятиме виокремленню здобутків іспанської правової традиції з метою їх процесуального використання під час трансформаційних змін у судовій системі України, а також обумовить інтерес до еволюції доктринальних поглядів інших держав-партнерів у напрямі забезпечення ефективного судового захисту шляхом касаційного перегляду судових рішень.

Аспектами конституційного та законодавчого забезпечення порядку касаційного перегляду судових рішень займалися низка сучасних вітчизняних учених-правників, зокрема, А.Й. Осетинський, В.В. Долежан, В.В. Сердюк, В.Т. Маляренко, Д.М. Притика, М.М. Міхеєнко, С.В. Прилуцький тощо. У працях зазначених авторів досліджується досить широкий спектр концептуальних питань щодо сучасних моделей побудови судових органів у сенсі запровадження такої форми касаційного оскарження, яка б максимально забезпечувала реалізацію права на ефективне і справедливе правосуддя. Крім цього, у їхньому доробку також виокремлюються існуючі проблеми з приводу доцільності тих чи інших форм (різновидів) перегляду рішень суду, а також окреслюються можливі шляхи їх вирішення. Водночас поза межами вивчення залишилися окремі недосліджені питання, пов'язані зокрема з порівняльним аналізом становлення та розвитку інституту касації у країнах романо-германської правової сім'ї (наприклад, Іспанії). Наведене визначає актуальність цієї статті та дає підстави для спрямування наукового пошуку саме у вказаному векторі теоретико-правового дослідження.

Основною метою роботи є здійснення порівняльно-правового аналізу сучасних моделей касаційного оскарження судових рішень на прикладі правових систем сучасних України та Іспанії.

Визначення оптимальних параметрів для ефективного функціонування касаційної функції правосуддя в Україні неможливе без урахування відповідного досвіду інших європейських держав, які хоча й не мають ідентичну вітчизняній судовій системі правову природу, проте мають і вагомий для розвитку правових концепцій здобутки, що сприяють запровадженню розвинутого механізму державного управління, зокрема у сфері судочинства і судоустрою. Відповідно до Конституції 1996 р. Україна є унітарною державою, яка на конституційному рівні поєднує в собі елементи централізованої і децентралізованої державної влади. У Конституції Іспанії 1978 р. передбачено, що сучасна Іспанія має достатньо високий рівень децентралізації, що пояснюється її адміністративно-територіальним поділом на провінції, які входять до складу автономних одиниць. Щодо форм державного правління, то Україна є республікою (парламентсько-президентською), а Іспанія – конституційною монархією з демократичним політичними режимами на чолі з Президентом і Королем відповідно [5; 10, с. 312]. Правова система Іспанії, так само як і України, належить до романо-германської правової сім'ї, першоджерелом права якої вважається «народне право» [6, с. 102].

Критерії визначення основних інституційних елементів системи судоустрою стають очевидними під час аналізу основних законів як Укра-

їни, так і Іспанії, спеціальні розділи в яких висвітлюють лише загальні конституційні риси побудови органів судової влади. Так, у Конституції Іспанії цей розділ називається «Про судову владу», а в Конституції України – «Правосуддя». Більш детально відповідні правові положення передбачені в спеціальних (органічних) законодавчих актах цих країн.

Аналіз статті 125 Конституції України свідчить, що організація судів загальної юрисдикції ґрунтується на основі засадових положень єдності, внутрішньосистемності і територіальної розгалуженості, певної автономності спеціалізованих підсистем, очолюваних вищими судами, а також моноцентризму судової системи, що реалізується через надання Верховному Суду України статусу найвищого судового органу, який є таким у системі як загальних, так і спеціалізованих судів [8, с. 611, 614, 616, 618–619]. Це положення кореспондується із приписами її ст. 6, у якій імперативно проголошується, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову і реалізується у встановлених цим Законом межах, а також відповідно до інших законів України. У частині 8 статті 129 Конституції України до конституційних засад правосуддя віднесено забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом.

Відповідно до Конституції Іспанії судова влада виходить від народу й здійснюється від імені Короля незалежними суддями і магістратами, які представляють цю владу й підкоряються виключно закону [4, с. 396–398]. Принцип єдності судової влади відображається у процесі організації та діяльності судів і регулюється на основі нормативних положень органічних законів про судоустрій. Характерною рисою судової системи Іспанії є її полісистемність, тобто поєднання підсистем загальних і спеціалізованих судів [11, с. 17]. Це означає, що поряд із підсистемою загальних судів на чолі з Верховним (касаційним) Судом виділяються підсистеми спеціалізованих судів, до яких відносять військові суди [7, с. 84]. Суттєво, що під час сучасних теоретико-правових дискусій з приводу існування в Україні саме системи (а не підсистеми!) спеціалізованих судів у системі судів загальної юрисдикції досвід організації судоустрою в Іспанії має важливе значення на шляху до пошуку оптимальних варіантів коректного приєднання судів спеціалізованої юрисдикції до системи загальних судів на чолі з найвищим (касаційним) судовим органом. Ми вважаємо, що, визначаючи такий порядок організації судоустрою, іспанські законодавці неголосливо надали перевагу саме централізації судової влади шляхом забезпечення для Верховного Суду конституційного статусу найвищої та єдиної касаційної інстанції в країні.

Як уже зазначалося, на чолі судових систем України та Іспанії стоять верховні суди. До повноважень Верховного Суду України (ст. 47 Закону України «Про судоустрій України») у встановлених законом випадках, зокрема, віднесено перегляд справ у касаційному порядку, а також у зв'язку з винятковими і виключними обставинами [1, ст. 47]. Верховний Суд Іспанії (Tribunal Supremo de España) вважається найвищим судом країни, у тому числі і для регіональних автономних судів, за винятком питань, що стосуються конституційних гарантій [9]. Відповідно до Закону Іспанії «Про розподіл сфер судових повноважень» (1988 р.) до складу Верховного Суду входять голова (призначається Королем), п'ять

керівників палат і магістратів [13, с. 215]. Його внутрішня структура складається з цивільної і кримінальної палат, палат з соціальних, адміністративних і військових спорів, які вважаються найвищими (касаційними) судовими органами для відповідної юрисдикції (на відміну від «розпорошення» касації в українській правовій системі), а також одного відділу нагляду за внутрішніми справами.

Окреслюючи функціональні відмінності між верховними судами України та Іспанії, слід зазначити, що до повноважень Верховного Суду Іспанії (зокрема, судових палат у цивільних і кримінальних справах) належить вирішення (а не перегляд, перевірка або оскарження, як в Україні) спорів відповідної судової юрисдикції, касаційних і апеляційних скарг, а також розгляд передбачених законом інших видів особливих апеляцій. Крім цього, він розглядає справи (цивільні позови) щодо осіб, котрі очолюють конституційні й урядові органи вищого рівня, і вчинили незаконні дії (або кримінальні злочини) під час виконання своїх безпосередніх службових обов'язків шляхом зловживання або перевищення повноважень.

Судова палата в адміністративних справах Верховного Суду Іспанії розглядає правові спори між приватними особами та урядом, або між різними урядовими організаціями. До її повноважень також відносять вирішення окремих видів позовів щодо дій і наказів конституційних та урядових органів (вищого рівня). Ця палата є єдиною касаційною інстанцією з розгляду адміністративних скарг на постанови та приписи (розпорядження) окремих носіїв державно-владних повноважень (Ради Міністрів, уповноважених урядових комісій, комісій Генеральної ради судової влади, Конгресу депутатів і Сенату, Конституційного суду, Фінансової інспекції тощо). Водночас до її компетенції належить вирішення: 1) касаційних скарг на вироки, що надійшли з відділу адміністративних спорів Національного суду; 2) касаційних скарг на вироки, що надійшли з відділів адміністративних спорів вищих судів і стосуються позовів і правових положень, які надходять від державних органів; 3) апеляцій на висновки (рішення) Рахункового суду; 4) апеляцій щодо перегляду справ, які не розглядалися відділами адміністративних спорів вищих судів тощо.

Судова палата з соціальних справ розглядає касаційні скарги та апеляції, інші види особливих апеляцій щодо перегляду справ у сфері трудового законодавства. У свою чергу, касаційні скарги та апеляції на вироки, що надійшли з нижчих військових судових інстанцій (Головного військового трибуналу, територіальних військових судів), підлягають касаційному вирішенню у відповідній судовій палаті – єдиній касаційній інстанції військового судочинства. Крім цього, військова судова палата розглядає судові справи про злочини і правопорушення, вчинені особами, котрі мають високі військові звання, або працюють у військових судах. Як і в Україні, створення надзвичайних судів чинним законодавством не допускається, а військове правосуддя здійснюється виключно у військовій сфері і в умовах оголошення військового стану. Загалом система судів загальної юрисдикції Іспанії унеможливорює існування спеціалізованих судів як таких, оскільки є простою і централізованою [12, с. 14].

Як убачається з наведеного, судоустрій Іспанії ґрунтується на концептуальних засадах поєднання на рівні Верховного Суду повноважень як апеляційної, так і касаційної інстанцій, а тому вести мову про її процесуально-правову «чистоту» за таких умов неможливо. Водночас у сенсі визначення оптимальних законодавчо-процесуальних форм функціонування касації у розумінні додаткового судового захисту потрібно визнати, що єдність касації при цьому не порушується, адже власне вона зосереджується в межах однієї (найвищої) судової інстанції, навіть не дивлячись на наявність неприцільних для її традиційного сприйняття повноважень. Відтак можливо припустити, що оціночний характер правозастосовної діяльності Верховного Суду України зводиться до того, що хоча він і не має у своїй процесуальній майстерні зазначених вище повноважень і в загальних рисах відповідає класичним моделям касаційного оскарження, твердження про єдність касації у системі вітчизняного процесуального права ставиться під сумнів. Такий висновок став можливим завдяки функціональному розмежуванню касаційної форми перегляду судових рішень на інші неконституційно клоновані її різновиди: повторну касацію у господарському судочинстві, провадження за винятковими (виключними) обставинами – у цивільному, кримінальному та адміністративному його видах.

Зупинимося на загальному висвітленні порядку допуску до касації у сенсі її виключної (екстраординарної) ролі в діяльності найвищих судових органів України та Іспанії. Так, процесуальні закони цих країн визначають досить широкий перелік судових рішень, які можуть підлягати касаційному оскарженню. Тому, на наш погляд, їхні правові системи потребують уведення процедури допуску до касації шляхом запровадження процесуальних (касаційних) «фільтрів», оскільки практично всі справи, що вирішувалися в судах попередніх інстанцій, автоматично можуть переходити до розгляду касаційного суду. Суттєвою проблемою у цьому напрямі є також те, що сторони (або інші заінтересовані особи), зловживаючи правом на касаційне оскарження, ініціюють його відкриття лише з метою нового слухання і вирішення справи, що є неприпустимим з точки зору оптимізації касаційної функції правосуддя. Слід погодитися з думкою Веніславського Ф.В. з приводу того, що мова йде про «зловживання правом», тобто використання правових приписів з метою досягнення «неправової» мети, а також їх застосування всупереч цілям правового регулювання [3, с. 52]. Тому запровадження в системі допуску до касації нормативних декларацій щодо зазначених обмежень дозволить верховним судам не лише створити дієвий механізм перегляду судових рішень у такому порядку, а й сформулювати єдину судову практику під час реалізації касаційних повноважень. При цьому, важливо визнати загальносоціальну роль найвищих судових органів і надати їй відповідної правової регламентації.

Інший блок проблем стосується меж розгляду справи судом касаційної інстанції. Так, під час касаційного провадження суд перевіряє судові рішення лише з точки зору права (матеріального чи процесуального). Слід зазначити, що у вітчизняному судовому процесі роль суду касаційної інстанції має певні процесуальні відмінності, що залежать від того, судові рішення якої юрисдикції розглядаються (перевіряються, переглядаються,

оскаржуються). Наприклад, у кримінальному судочинстві роль касаційного суду є більш активною щодо проведення процесуальних дій. Це дозволяє у передбачених законом випадках виходити за межі повноважень, розпочавши дослідження фактичних обставин справи паралельно з їх перевіркою на відповідність вимогам закону. У цивільному судочинстві касаційний суд перевіряє законність судових рішень лише в межах позовних вимог, заявлених у суді першої інстанції. Водночас суд не обмежений доводами касаційної скарги, якщо під час розгляду справи буде виявлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення.

Характеризуючи процедуру касаційного оскарження в іспанському процесуальному праві, можливо визначити його порядок. Так, сторона по справі може внести касаційну скаргу до Верховного суду на рішення провінційного або національного судів за однієї з двох підстав: 1) неправильне застосування закону чи зловживання матеріальними або процесуальними нормами; 2) наявність процесуальної помилки [2]. Слід зазначити, що на відміну від правової системи України, суд першої інстанції зобов'язаний дати санкцію на касаційне оскарження, перш ніж почнеться провадження шляхом подання клопотання, в якому викладаються підстави для касації. У разі його задоволення, скаргу направляють до Верховного Суду, а суд першої інстанції зобов'язується видати відповідну санкцію і викликати сторони, які мають подати письмові обґрунтування своїх касаційних скарг. Невчасне подання касаційних доводів призводить до відхилення скарги і віднесення відповідних витрат на особу скаржника. У разі відкриття касаційного провадження Пленум Верховного Суду Іспанії у складі п'яти осіб вирішує питання, чи приймати клопотання, чи повернути скаржнику.

За наслідками розгляду клопотання Верховний Суд Іспанії має право: а) відхилити з накладенням судових видатків (чого не існує в судовій практиці України, в якій повернення касаційної скарги є «безоплатним» для особи, що його ініціює!); б) задовольнити з підстав процесуальної помилки, якої припустився суд першої інстанції; г) задовольнити з підстав наявності помилки у справі і винести власне рішення; в) передати справу до того самого суду з вказівкою щодо виправлення помилки і продовження розгляду з моменту, коли її було допущено. При цьому суд не може збільшити покарання, призначене скаржникові.

Порівнюючи зазначені повноваження верховних судів Іспанії та України, впадає в очі певна процедурна простота (доступність) та економічна обґрунтованість у діяльності першого, що дозволяє уникнути надмірного перевантаження і зайвого зволікання на розгляд тих справ, що апріорі не можуть підлягати касаційному оскарженню. Водночас є очевидним, що організація касаційного перегляду судових рішень має занадто активну, на нашу думку, діяльність судів попередніх інстанцій (особливо першої), що, напевно, не сприяє ефективному розгляду судових справ протягом розумного строку відповідно до стандартів європейського процесуального права, зокрема, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Порівнюючи інститут касаційного оскарження в судових системах України та Іспанії, вбачається інший блок проблем, пов'язаний з право-

вим статусом спеціалізованих судів у розумінні єдності касації. Так, відповідно до ч. 3 ст. 125 Конституції України вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. На сьогодні до них відносять Вищий господарський і Вищий адміністративний суди України. Відповідно до Закону України «Про судоустрій України» ці суди, зокрема, переглядають у касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом. Іспанським законодавцем було застосовано дещо інший підхід до закріплення законодавчих положень щодо моноцентризму судової влади шляхом надання Верховному Суду касаційних повноважень з перегляду всіх рішень, ухвалених як загальними, так і спеціальними судами. Це унеможливорює штучний розподіл юрисдикцій органів правосуддя і забезпечує для нього дотримання конституційної гарантії функціонування. Тобто, Верховний Суд Іспанії є дійсно верховним (єдиним касаційним) у системі загальних і спеціалізованих судів, що надає йому значення суду останньої інстанції з чітко визначеними процесуальними повноваженнями, а не повторної касаційної, виключної і виняткової як в Україні.

В аспекті вітчизняних законодавчих новел буде корисним не лише звернутися до зарубіжної традиції судового устрою у сенсі забезпечення касаційного оскарження як додаткового судового захисту, а й перейняти відповідні законодавчі напрацювання. В умовах сьогодишніх державотворчих реалій перейматися ідеями пониження конституційного статусу Верховного Суду України у системі судів загальної юрисдикції означає проявляти свій громадянський нігілізм. Не можна погодитися з думкою, що створення розгалужених автономних трьохланкових підсистем спеціалізованих судів на чолі з відповідними вищими судами, які, зокрема, розглядатимуть у касаційному порядку справи відповідної спеціалізації, слугуватиме символічним «рятувальним жилетом» для української системи судочинства і Верховного Суду України зокрема. Надання таких невинновданно широких повноважень вищим спеціалізованим судам ознаменується реформуванням Верховного Суду України у бік створення такого собі малофункціонального судового органу, позбавленого наданого йому Конституцією України найвищого (верховного) статусу. А це призведе до порушення внутрішньої інстанційної взаємодії судових органів, до яких, згідно зі ст. 125 Конституцією України, входять як загальні, так і спеціалізовані суди. Разом із цим, створення такого організаційного прецеденту у побудові органів правосуддя за принципом «система в системі», на нашу думку, порушить концептуальну єдність касації і ще більше віддасть Україну від усталених стандартів судочинства.

Наведене дає лише загальне уявлення про існування інституту касаційного оскарження в судових системах України та Іспанії. Подальші дослідження цієї проблеми можуть бути викладені в окремих фундаментальних наукових розробках, присвячених не лише специфіці існуючих світових моделей касації, а й їхньому впливу на розвиток відповідного правового інституту в Україні.

У підсумку зазначимо, що касація як суспільно-правове явище в країнах романо-германського права, зокрема в Україні та Іспанії, сформувалася не в процесі одномоментного творчого витвору законодавця, а в результаті тривалої історичної апробації моделей судоустрою і судочин-

ства, а також різних форм «прохання» про перегляд чи скасування судового рішення. Внаслідок еволюційного розвитку касаційного оскарження судових рішень в Україні та Іспанії сама касація «вмонтувалася» в систему інших повноважень вищого судового органу, сформувавши при цьому різні процесуальні порядки і нормативне підґрунтя.

З наведеного вбачається, що судові системи зазначених країн і на сьогодні перебувають у стані реформування, хоча й на різних етапах свого еволюційного розвитку. При цьому основоположною є саме роль найвищих судових органів (верховних судів України та Іспанії), що полягає не лише в забезпеченні ефективного судового захисту, а й у формуванні єдиної судової практики з метою однакового правового тлумачення, що визначається як важлива загальносоціальна функція органів судової влади у державному механізмі.

Література:

1. Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3018 «Про судоустрій України» / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27–28.
2. Испания. Конституция и законодательные акты / Пер. с исп. – М.: Прогресс. – 1982. – 352 с.
3. Конституційні аспекти судової реформи: матеріали наук-практ. конф. / Ред. кол.: В.І. Борисов (гол. ред.) та ін. / Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук, Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. – Х.: Право, 2008. – 164 с.
4. Конституции государств Европы: в 3 т. / [под общ. ред. и со вступ. ст. директора ИЗСП при Правительстве РФ Л.А. Окунькова]. – М.: Изд-во НОРМА. – 2001 – Т. 2. – 2001. – С. 396–398.
5. Конституція України: Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 8 грудня 2004 р. – К.: Велес. – 2008. – Ст.ст. 1, 5.
6. Медведев С.Н. История государства и права Испании. – Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та. – 1992 – Ч. 1. Вестготский период. – 1992. – 160 с.
7. Назаров І. Конституційні засади побудови судових систем країн Європейського Союзу / І. Назаров // Юридична Україна. – 2008. – № 2. – С. 84.
8. Науково-практичний коментар Конституції України / [Авт. кол.: В.Б. Авер'янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін.; під. ред. В.Я. Тація та ін. – Харків. – К.: Право – Ін-Юре, 2003.
9. Офіційний сайт Верховного Суду Іспанії [Електронний ресурс]. – Сист. вимоги: Pentium; 32 Mb RAM; Windows 98, 2000, XP; MS Word 97–2000. Назва з титул. екрану. – Режим доступу: <http://www.poderjudicial.es/eversuite/GetRecords?Template=default>.
10. Правовые системы стран мира: энциклопедический справочник / [отв. ред. докт. юрид. наук, проф. А.Я. Сухарев]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – 976 с.
11. Судебные системы западных государств / [отв. ред. В. А. Туманов]. – [науч. изд.] – М.: Наука, 1991. – 240 с. – (Юридические науки).
12. Хавронюк М.І. Судоустрій і статус суддів: європейські стандарти / М.І. Хавронюк // Юридична практика. Судовий випуск. – 2007. – № 8 (16). – С. 14.
13. Шишкін В.І. Судові системи країн світу: [навч. посіб]: У 3-х кн. / В.І. Шишкін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – 2001. – 320, [1] с; 2001. – Кн. 2. – 2001. – 336, [1] с.